

Ἡ Βιολογία λέγει ὅτι ἡ ἀτομικὴ, ἐμβρυολογικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συντομευμένη καὶ μικρογραφικὴ ἐπανάληψις τῆς ἱστορίας τῆς ζωῆς, ἡ μικρογραφία τῆς μακρογραφίας, ὁ μικρόκοσμος, ἡ ζωὴ τοῦ ἐμβρύου εἶναι ἡ ἐπανάληψις τοῦ μακροκόσμου, δηλαδὴ τῆς σειρᾶς τῶν μορφῶν πού ἔλαβε πρὶν ἡ ζωὴ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀπὸ τὰ μονοκύτταρα ὡς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ μικρογραφία αὕτη ὀνομάζεται ὄντογένεσις ἐνῶ ἡ μακρογραφία ὀνομάζεται φυλογένεσις. Ὡστε ἡ σχέση τῆς ὄντογένεσεως πρὸς τὴν φυλογένεσιν εἶναι ὅτι ἡ πρώτη εἶναι σύντομη καὶ μικρογραφικὴ ἐπανάληψις τῆς δεύτερης, ἡ ὄντογένεσις εἶναι ἡ κληρονομία τῆς φυλογένεσεως. Ἄν τώρα θελήσωμε νὰ μεταφέρωμε τοὺς δύο αὐτοὺς νόμους τῆς βιολογίας καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ἐγκεφαλικὸ νευρικὸ σύστημα, δηλαδὴ στὰ φαινόμενα πού παρακολουθοῦν τὸ σύστημα αὐτό, δηλ. εἰς τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, τότε θὰ εἶποῦμε, ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν νόμον αὐτόν, κάθε ἄτομο προσδιορίζεται στὸν ψυχικὸν κόσμον, ἀπὸ τὸν ψυχικὸν κόσμον τῶν δημιουργιῶν του, τῶν ἀμέσων καὶ ἐμμέσων προγόνων του. Ὅμως καὶ στή βιολογίᾳ ὁ νόμος αὐτός δέν εἶναι νόμος, ἀλλὰ τύπος, ἐπιτρέπει τὴν ἐξαίρεσιν. Τὸ ἓνα εἶδος τῆς ζωῆς δέν εἶναι ἀκριβὴς ἐπανάληψις τῶν ἄλλων, τῶν προηγουμένων, ἀλλὰ εἶναι καὶ νέα μορφή ζωῆς. Ἰκάρχουν ἄπειρα χάσματα καὶ μέσα στή βιολογικὴν σειράν τῶν ὄντων καὶ ὁ ψυχικὸς κόσμος κάθε ἀτόμου εἶναι μιά τρανὴ ἐξαίρεσις τοῦ νόμου αὐτοῦ. Ὡστε ἀκριβῶς πρέπει νὰ διαπιστώσωμε τὴν σχέση τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς μὲ τοὺς νόμους αὐτούς. Μόνον στή γενικώτατη σημασίᾳ εἶναι δυνατόν νὰ ρεχτοῦμε, ὅτι ἰσχύουν οἱ νόμοι αὐτοὶ καὶ μέσα στὸν ψυχικὸν κόσμον. Καὶ βέβαια ἡ ψυχολογία, ἐφ' ὅσον εἶναι ἐπιστήμη, ἐνδιαφέρεται γιὰ τοὺς γενικοὺς ὅρους, γιὰ τὴν γενικὴν σημασίαν τῶν φαινομένων. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἓνα χωριστὸ κεφάλαιον τῆς ψυχολογίας. ἕνας δρόμος πού ἡ ψυχολογία προσπαθεῖ νὰ κατακτῇ.

ση ένα έδαφος πού είναι ακόμη ανατάκτο. Η ψυχολογία ως επιστήμη δέν παρουσιάζει ακόμα ένα κλασσικό σύστημα, αλλά ανοίγει πρὸς πολλές κατευθύνσεις δρόμους. Βέβαια υπάρχει μιὰ γενική ψυχολογία, πού προσπαθούμε καί ἑμεῖς ἐδῶ νά τήν θεμελιώσουμε καί νά τήν παραδώσουμε, μέ τήν ἐπιφύλαξη ὅμως πού ἔκανα τώρα. Ζητεῖ ἡ ψυχολογία νά παρακολουθήση καί νά ἐξηγήση ιστορικά τή γέννηση τῶν ἱκανοτήτων καί τῶν ἐνεργειῶν καί τῶν δυνάμεων, πού ἔχει ἡ συνείδηση, ἀδιάφορον εἰάν ποτέ δέν εἶναι δυνατόν ἡ ψυχολογία νά φθάση στίς ἀρχές αὐτές τῆς δημιουργίας τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Δέν εἶναι δυνατόν ποτέ νά φθάσουμε στά ἔσχατα, ὀλόκρωτα σημεῖα τῆς ψυχικῆς δημιουργίας, γιά τόν ἀπλούστατο λόγο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν χάνεται μόνον γιά τήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, μέσα στήν προϊστορία, ἀλλά καί γιά τήν ψυχολογία. Καί ὁ σημερινός ἄνθρωπος χάνεται γιά τήν ψυχολογία μέσα στήν προϊστορία τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὅπου καμμιά δύναμη, κανένα πείραμα, κανένα τέχνασμα δέν δύναται νά μας βοηθήση νά εἰσέλθωμεν. Οἱ ψυχολόγοι, πού καταγίνονται μέ τήν παιδική ἡλικία, ἀρχίζουν τά συγγράμματά των μέ τή δήλωση, ὅτι ὁ κόσμος πού ἐδῶ οἰκοδομεῖται, στηρίζεται κατά μέγα μέρος σέ κρίσεις κατ'ἀναλογία, γιὰτί τό παιδί εἶναι ἕνα κέντρο ἐνεργειῶν, πού δέν εἶναι δυνατόν νά τίς ἐρμηνεύση τό ἴδιο τό παιδί. Συνεπῶς χάνονται οἱ πρῶτες ἀρχές τοῦ ψυχικοῦ βίου μέσα στήν ἀνωμμία τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Πάντως μέσα στήν ἱστορική ζωή ἡ ἀλλοίωση πού παθαίνει ὁ ἄνθρωπος καί ἡ συνείδηση εἶναι ὀλωσδιόλου ἀσήμαντη, δηλαδή δέν μποροῦμε μέσα στήν ἱστορία τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου νά παρατηρήσουμε ἀλλοιώσεις πού ἀφοροῦν δυνάμεις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπ'ἀρχῆς ἄνθρωπος. Δέν υπάρχει γιά μας χρονικό σημεῖο, στό παρελθόν, ὅσο μακριά καί ἂν πάμε, πού ὁ ἄνθρωπος

νά μὴν ἦταν πλήρης ἄνθρωπος. Ὡστε ἡ ἱστορική συνείδηση καὶ ἡ ἱστορική ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔτσι διαμορφωμένη, ὥστε νά μή μᾶς ἐπιτρέπεται νά δεχθούμε μεγάλες ἀλλοιώσεις.

Καί ὁ τρόπος πού ἀναπτύσσεται ἡ συνείδηση καὶ τό ποσόν τῶν ἱκανοτήτων πού κληρονομεῖ ἡ συνείδηση εἶναι διαφορετική στόν καθένα, δηλαδή στό προκείμενο δέν ὑπάρχουν νόμοι. Τό ἄτομο, ἡ συνείδηση, ἡ ψυχική ὑπαρξη τοῦ καθενός, ἔχει τόσες ἱκανότητες νά μορφώνεται, νά ἀναπτύσσεται, ὥστε δέν μπορεῖ κανείς νά ἐξακριβώσῃ, νά διαπιστώσῃ τί ἐκληρονόμησε ἡ ἀτομική ὑπαρξη καί τί δέν ἐκληρονόμησε. Γιατί συνείδηση σημαίνει ἐκτός ἀπό ὅλα τά ἄλλα πού εἶπαμε, καί ἄπειρη δυνατότητα νά ἀναπτύσσεται. Αὐτό ἀκριβῶς εἶναι συνείδηση στήν ὄριμη ἔννοιά της. Ὡστε καί οἱ δύο αὐτοί νόμοι τῆς βιολογίας, πού ἀναφέραμε πρὶν, ἰσχύουν βέβαια κατὰ ἓνα γενικό καί ἀόριστο τρόπο καί μέσα στόν ψυχικό κόσμο. Τό πρόβλημα εἶναι ἂν αὐτό πού ἡ βιολογία δέχεται ὅτι ἔγινε στή ζωή, γίνεται καί μέσα στή συνείδηση κατὰ τήν ἐξέλιξί της καί κατὰ τά στάδια πού περνᾷ γιά νά ὀριμᾷ, ἂν διαγράψῃ τήν ἴδια πορεία, ἂν περνᾷ ἀπό τά ἴδια στάδια πού ἐπέρασε ἡ ἀνθρωπότητα ὅλη κατὰ τήν ψυχική της καί πνευματική ζωή καί ἱστορία. Τό πρόβλημα αὐτό τῆς κληρονομικότητας ἐλκύει ἐξαιρετικά τήν προσοχή, ὄχι μόνον τῶν ψυχολόγων, ἀλλά γενικά ὅλων τῶν ἐπιστημόνων, πού καταγίνονται μέ παρεμφερῆ ζητήματα. Ἀπό δύο ἀπόψεις ἐζήτησαν νά ἐξετάσουν τό πρόβλημα αὐτό. Μέ τήν ἀνάλυση, τήν ἔρευνα τήν μικροσκοπική τοῦ κυττάρου, καί εἰδικά μέ τήν ἔρευνα τοῦ γονιμοποιημένου κυττάρου τοῦ ἀνθρώπου, γνωρίζομε σήμερα ὅτι τό γονιμοποιημένο κύτταρο ἀπό τό ὁποῖον γεννιέται ἓνας ἄνθρωπος, χρωστᾷ τό ἥμισυ τῆς οὐσίας του στόν πατέρα καί τό ἄλλο ἥμισυ στήν μητέρα του. Ἀκόμα, ξέρομε, ὅτι τόσο τό κύτταρο

του πατέρα, όσο και τό, κύτταρο της μάνας, παθαίνουν μία ελάττωση, μείωση του ποσού των. Τά κύτταρα αυτά χωρίζονται σε δύο, έτσι ώστε έχουμε τέσσερα μέρη. Τά δύο μέρη είναι εκείνα που γαμιμοποιούνται, τά δύο άλλα απερριπτονται. Σκεφθήτε τώρα αυτό τό γεγονός μέσα στην εξέλιξη αναδρομικά, δηλαδή στους γονείς των γονέων και ούτω καθ' εξής. Πάντοτε οι γονείς ενός ατόμου κληροδοτούν στο άτομον μόνον τό ήμισυ της περιουσίας των, της ψυχικής και της φυσικής, και όλη αυτή ή διαδικασία καθώς την παρακολουθούμε αναδρομικά μας παρουσιάζει, ότι ολοένα και λιγότερη γίνεται ή κληρονομία, ώσπου κάποτε φθάνει σε ένα τέτοιο βαθμό που δέν μπορούμε νά τον διαπιστώσαμε. Και σ' αυτήν αντίβασή την, διαδικασία της ζωής, στηρίζεται ή μείωση της συγγενείας μεταξύ των ανθρώπων.

Ίσως ξέρετε ότι ένας μοναχός, όνόματι Γρηγόριος Μέντελ, έκανε πειράματα στα φυτά και μάλιστα σε πολύ ώρα φυτά, στα πιζέλια. Ο νόμος τον όποτον έπειτα από άπειρες παρατηρήσεις διετύπωσε ο κέντελ είναι, ότι, για νά δημιουργηθ ή μία καινούργια ιδιαιτερότητα ενός βιολογικού όντος, για νά δημιουργηθ ένα καινούργιο, χαρακτηριστικό, είναι ανάγκη νά συμβάλλουν και οι δύο οι γεννητικοί παράγοντες, διαφορετικά δέν είναι δυνατόν νά δημιουργηθ καινούργια ιδιότητα. Παρόμοια παρατηρήματα έκαμε και ο Άγγλος Χούρστ επάνω στην κληρονομικότητα. Αυτός ανέβηκε από τά φυτά, πέρασε τά ζώα και ήλθε στον άνθρωπο για νά κάμη τίς παρατηρήσεις του. Τόν ενδιέφερε καταπληκτικά νά εξακριβώση πως μεταβιβάζεται τό χρώμα των ματιών των ανθρώπων. Είναι γνωστόν ότι υπάρχουν άνθρωποι, που τά μάτια τους έχουν διαφορετικό χρώμα από καθένα. Με την παρακολούθηση που έκαμε σε παιδιά διαπίστωσε, ότι στην κληρονομικότητα επικρατεί πάν-

τοτε ἡ διπλή απόχρωση. Ἐάν δηλαδή ἕνας ἀπὸ τοὺς πρόγονους εἶχε διπλή απόχρωση στά μάτια ἐπικρατεῖ ἡ απόχρωση αὐτή, ἐνῶ ἂν καί οἱ δύο γονεῖς ἔχουν μιὰ απόχρωση (μάτια μόνον γαλανά), τότε τὰ παιδιά ποτέ δέν ἔχουν μάτια μέ διπλή απόχρωση. Ὁ Χούρστ ἐξήτασε ἑκατόν μία περιπτώσεις, αὐτές ὅμως οἱ περιπτώσεις εἶναι πράγματι ἐξηκριβωμένες. Ἔκαμε καί τήν ἐξῆς ἀκόμη παρατήρηση: ὅτι ἂν πρόκειται γιά μάτια καστανά τὰ πράγματα εἶναι πολύ μπερδεμένα, διότι οἱ παρατηρήσεις δέν μποροῦν νά γίνουν μέ τόσο ἀκρίβεια.

Εἶναι δύσκολο νά φέρη κανεῖς ἀποδείξεις γιά τήν ψυχολογική κληρονομικότητα, ἀφοῦ, καθώς βλέπετε, στή βιολογία εἶναι σχεδόν ἀδύνατον νά φέρωμε ἀποδείξεις. Βέβαια στή βιολογική ζωή ὑπάρχουν ἐμπειρικά διαπιστούμενα γεγονότα, ἀποδείξεις ὅμως τέτοιες δέν ὑπάρχουν στόν ψυχικό κόσμον. Ἔπάρχουν ὅμως σειρές ὁλόκληρες ἀπό ἀναλογίες ἀνάμεσα στήν ψυχική καί πνευματική ζωή τῶν παιδιῶν καί στή συνείδηση καί τήν ψυχική ζωή τῶν πρωτογόνων. Μποροῦμε λοιπόν νά στηριχθοῦμε σ' αὐτές τίς ἀναλογίες καί νά εἰκασοῦμε τό εἶδος τῆς σχέσεως, πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή ψυχική ζωή τῶν παιδιῶν καί τῶν πρωτογόνων. Ἔτσι μποροῦμε νά εἰποῦμε ποιὰ ἀναλογία ὑπάρχει μεταξύ τῆς ἰχνογραφίας τῶν παιδιῶν καί τῶν πρώτων σχεδιαγραμμάτων τῶν πρωτογόνων. Καί πραγματικά ὑπάρχει μιὰ ἀναλογία. Ὅμως παρουσιάζεται ἕνα φαίνόμενο καταπληκτικό, ὅτι ὑπάρχουν παιδιά πού ἰχνογραφοῦν ὅπως ἕνας τέλειος ζωγράφος. Ἔτσι ἀνατρέπονται ὅλες οἱ προηγούμενες ἀναλογίες καί δέν μποροῦμε νά εἰποῦμε, ὅτι αὐτό ἰσχύει ὡς νόμος. Ὅπως ἀπό τ' ἄλλο μέρος ὑπάρχει ἡ τέχνη τοῦ προϊστορικοῦ ἀνθρώπου. Κατά κανόνα ὅμως τὰ ἰχνογραφήματα τῶν παιδιῶν πλησιάζουν τὰ ἰχνογραφήματα τῶν πρωτογόνων. Δέν μποροῦμε ὅμως νά εἰποῦμε τό πρᾶγμα μέ τήν θε-

τικότητα με την όποιαν όμιλει ή έμβρυολογία, γιατί αυτή έχει αποδεικτικό ύλικό.

Έκεϊνο όμως πού μπορούμε έμεϊς πλέον έδω φιλοσοφικά να εί-
πομε για να άκραιώσωμε τή σκέψη μας, είναι ότι ο άνθρωπος ως
ψυχική και πνευματική όντότητα, ως άτομο ψυχικό και πνευματικό
όν, όπως λέγει ο Γκαίτε, αρχίζει πάντοτε ή ζωή του από τήν αρχή
Γιά να γίνης λέγει κάτι στη ζωή και να δημιουργήσης σε μία κατεύ-
θυνση κάτι, θά πρέπει από πρίν να άφομοιώσης όλο τό ύλικό, δηλα-
δή να γνωρίσης όλη τήν έργασία πού είχε γίνει πρίν από σένα μέ-
σα στην κατεύθυνση αυτήν, διαφορετικά θά τρέχης πάντοτε τόν
κίνδουνο να σε διαψεύσουν οι προγενέστεροι, δηλαδή να κάμης τά
σφάλματα πού έκαμαν έκεϊνοι ή να ξανακάμης τά ίδια πράγματα
πού έκαμαν έκεϊνοι. Λό τήν άποψη λοιπόν τής φιλοσοφίας μπορού-
με να είπομε ότι μέσα στην ιστορία τήν ψυχική και πνευματική
του ανθρώπου δέν χάνεται τίποτε, άφου είναι υποχρεωμένος ο άν-
θρωπος να γνωρισθῆ με όλη τήν έργασία, πού είχε γίνει πρίν στην
κατεύθυνση αυτήν και ότι κάθε άτομο είναι τόσο πιο πολύ ιστορι-
κό όσο και πιο πληρέστερη συνείδηση έχει τό άτομο για τήν πνευ-
ματική ζωή τής ανθρωπότητας.

Παράδειγμα για τό ανωτέρω ζήτημα θά πάρω ένα μεγάλο άνθρω-
πο. Ο μεγάλος άνθρωπος, τό μεγάλο πρόσωπο, έχει μέσα του δύο
πράγματα αντιφατικά, αλλά αδελφικά, έχει τήν πιο μεγάλη μνήμη
τής ιστορίας αλλά και τήν πιο μεγάλη λήθη τής ιστορίας. Αυτός
ποτέ ακριβώς άγκαλιάζει όλα μέσα του, αυτός μπορεί στη στιγμή
τής δημιουργίας να τά λησμονῆ όλα. Πράγματι χωρίς αυτήν τήν έ-
ναλλαγή τής μνήμης με τή λήθη, δέν υπάρχει δημιουργία μέσα στον
άνθρωπο. Όχι μνήμη φιλολογική αλλά πνευματική. Υπάρχει μία
διαφορά, όπως θά ίδουμε στο κεφάλαιο τής μνήμης μεταξύ τής τε-

χνικής μνήμης, νά θυμάσαι μέ ακρίβεια κάτι, καί νά τό παραδώσης άμέσως στόν άλλον, καί μνήμης πνευματικής νά κρατᾶς τήν ούσία τῶν πραγμάτων καί νά τήν τοποθετῆς μέσα σέ μιά ἰδιαίτερα προοπτική δημιουργική. Ἀπό τούς δύο τρόπους αὐτούς τῆς μνήμης, ὁ ἕνας εἶναι βέβαια ἄγονος, δέν εἶναι δημιουργικός, ἐνῶ ὁ άλλος τρόπος, αὐτός εἶναι πού δημιουργεῖ ἕναν κόσμο πνευματικό. Τοῦτο ὑπάρχει μέσα στήν ἱστορία καί μπορούμε νά τό διαπιστώσουμε κάθε φορά, ἂν καταφύγουμε στήν ἱστορία. Ἔχομε λοιπόν καί ἐδῶ ἐκεῖνη τήν ἀντινομία τῶν εἰδῶν τῆς μνήμης, ἔχομε ἀπό τό ἕνα μέρος τόν Ζενοφῶντα καί ἀπό τό άλλο μέρος τόν Πλάτωνα. Ἀντικείμενο τῆς μνήμης τῶν ἦταν ὁ Σωκράτης. Ἡ μνήμη τοῦ Πλάτωνος εἶναι μνήμη πνευματική, ἐνῶ ἡ μνήμη τοῦ Ζενοφῶντος εἶναι μνήμη ξερή, τεχνική. Γιά τήν διαφορά αὐτήν τῆς μνήμης ὁμιλεῖ στή νεώτερη ἐποχή ὁ Νίτσε στήν πραγματεία του γιά τήν ὠφέλεια πού μᾶς δίνει ἡ σπουδή τῆς ἱστορίας.

Ἔϊπαμε πρίν ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι γενικώτατα ἡ μετατροπή μίας καταστάσεως ἐξωτερικῆς σέ μιά παράσταση. Ὡστε κάθε ἀντίληψη, ὅπως λέμε στήν ψυχολογία, εἶναι ἐσωτερική, εἶναι γεγονός πού γίνεται μέσα στή συνείδηση. Ὁ Νίτσε λέγει κάπου τά ἑξῆς: Μέσα στή φύση δέν ὑπάρχει τόνος, γιατί ἡ φύση εἶναι βουβή· ἐκεῖ μέσα δέν ὑπάρχει κανένα χρῶμα καί καμιά μορφή, γιατί ἡ μορφή σημαίνει καθρεπτισμόν τῶν πραγμάτων μέσα στά μάτια μας. Στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχει οὔτε κάτω οὔτε ἄνω οὔτε πρίν οὔτε μετά. Ἄμα ἀφαιρέσουμε ἀπό τή φύση τή συνείδησή μας, ἡ φύση θά γίνῃ κάτι ἀδιάφορο, κάτι ἄβαθο, κάτι χωρίς μυστικό. Ἡ τέχνη στηρίζεται πέρα καί πέρα στό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Ὅλα δηλαδή τά πλάσματα τῆς τέχνης προϋποθέτουν τήν προοπτική, πού δημιουργεῖ ἡ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων καί τῆς φαντασίας.

Όλος ο κόσμος λοιπόν δέν θά μπορούσε νά γίνη αντικείμενο των παρατηρήσεων, αν δέν είχε αυτόν τόν ώρισμένο τρόπο, αν πρὶν δέν τοῦ εἶχε δώσει τά μέτρα τοῦ βάθους της ἢ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Βέβαια τοῦτο θά ἀποκαλυφθῆ σιγά σιγά μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἦναι δύσκολον πρᾶγμα νά χωρίσωμε τήν ἀντίληψη τήν ἐξωτερική ἀπό τήν καθ' αὐτό ἐσωτερική. Τήν ἀντίληψη δηλαδή ἐκείνη, πού ἀναφέρεται σέ αντικείμενα φυσικά, ἀπό ἐκείνην, πού ἀναφέρεται σέ δεδομένα τῆς ψυχῆς μας. Πράγματι ἡ ἐξωτερική λεγόμενη ἀντίληψη εἶναι ἓνα φαινόμενο βαθύτατα ψυχικό. Ὁ χωρισμός αὐτός ἐπιβάλλεται ὅμως νά γίνη καί ἔχομε μόνο ἓνα κριτήριο γιά νά κάνομε τόν χωρισμό αὐτόν. Κάθε αντικείμενο, πού μποροῦν νά τό ἀντιληφθοῦν περισσότεροι ἄνθρωποι, ἀνήκει στήν ἐξωτερική λεγόμενη πετρα καί ἀντίληψη. Καί κάθε τι, πού εἶναι ἀντικείμενο μόνον ἑνός ἀνθρώπου, ἀνήκει στήν ἐσωτερική πετρα. Βεβαίως καί στήν ἐξωτερική πετρα δέν ὑπάρχει καμμιά γέφυρα πού νά πηγαίνη ἀπό τόν ἓναν στόν ἄλλον, γιά νά μπορῆ κανεῖς νά βεβαιωθῆ, ὅτι πράγματι ἐκεῖνο πού παρατηρεῖ αὐτός, τό ἐξωτερικό ἀντικείμενο, τό διαπιστώνουν περισσότεροι ἄνθρωποι, ὅτι εἶναι πράγματι αὐτό, ἐκεῖνο πού παρατηροῦμε ὅλοι. Ὑπάρχει μόνον μιά ἐνέργεια, μιά κρίση κατ' ἀναλογίαν πού κάνομε ὅλοι, ὅταν βλέπομε αὐτό τό πρᾶγμα καί μόνον αὐτή ἡ κρίση, εἶναι πού μας ἐνώνει. Ψυχολογικά δέν μπορεῖ νά ἐνωθοῦμε ὅλοι, γιὰτί ὁ ψυχικός κόσμος τοῦ κάθε ἀτόμου δέν εἶναι ἀνακοινώσιμος.

Ἡ ἐξωτερική λοιπόν πετρα ἀναφέρεται κατ' ἀνάγκην σέ αντικείμενα καί γεγονότα πού δέν εἶναι τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἀλλά πού εἶναι καταστάσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καί μποροῦν νά μετατραποῦν σέ παραστάσεις, ἐνῶ στήν ἐσωτερική πετρα ἔχω τήν βεβαίωσίν, ὅτι ἔχω νά κάνω μέ καταστάσεις ἰδικές μου, μέ ψυχικά μου βιώμα-

τα έσωτερικά. Συνήθως χωρίζει κανείς τήν 'εξωτερική από τήν έσω-
τερική πέτρα μέ τόν εξής χαρακτηρισμό. Χαρακτηρίζει τήν εξωτε-
ρική πέτρα ως συνείδηση αντικειμενική και τήν έσωτερική πέτρα
ως συνείδηση υποκειμενική. Αυτό βέβαια δέν σημαίνει τίποτε άλλο
παρά ότι η 'εξωτερική πέτρα είναι συνείδηση αντικειμένων, έ-
νώ η 'έσωτερική πέτρα είναι συνείδηση βιωμάτων, καταστάσεων του
έγώ, και ο χαρακτηρισμός βέβαια αυτός είναι 'απατηλός. "Όλα τά
ψυχικά φαινόμενα, εκτός από εκείνα πού διαπιστώνονται φυσιολο-
γικά και πού είναι 'ελάχιστα, είναι δίβουλα, διπρόσωπα. Από τό
ένα μέρος όμιλετε μαζί τους και νομίζεις πως συνεννοείσαι και
από τό άλλο μέρος βλέπεις πάλιν πως τό ίδιο φαινόμενο, τό ίδιο
γεγονός σε γελά, σου φεύγει. Δηλαδή τά ψυχικά και πνευματικά
φαινόμενα έχουν αυτήν τήν αντινομία.

Τούτο βέβαια δέν υπάρχει στα φυσικά φαινόμενα, διότι τά φυ-
σικά φαινόμενα μας αποκαλύπτονται κατά ένα ώρισμένο τρόπο. Τή
φύση τήν έρωτάμε μέ τό πόσο και μας άπαντά μέ τό τόσο. Στην
ψυχή δέν υπάρχει ποσόν αλλά ποιόν. Και τό ποιόν είναι δύσκολο
νά τό καταλάβωμε. "Αν η συνείδηση δέν μπορούσε νά αντικειμενο-
ποιήση τά δεδομένα της, δηλαδή νά φέρη άπέναντί της όλον της
τόν έσωτερικό κόσμο, ακόμα και τά συναισθήματα, και τότε θά
είχατε βέβαια συνείδηση, δέν θά είχαμε όμως αυτοσυνείδηση. Δέν
θά μπορούσαμε ποτέ νά θέσωμε τόν έαυτό μας χωριστά από όλα όσα
τόν συνιστούν και από όλα όσα του είναι συνειδητά. Τότε όλος
ο ψυχικός κόσμος δέν θά μπορούσε νά γίνη αντικείμενο παρατηρή-
σεως και αυτοπαρατήρησης. Και η αυτοπαρατήρηση είναι ο πρώτος
όρος για τήν αυτοσυνείδηση. Αυτοπαρατήρηση δέν σημαίνει τίπο-
τε άλλο παρά ότι έχει η συνείδηση τή δύναμη νά αποχωρήσει
ώρισμένη κατάστασή της και νά τήν βλέπη αντικειμενικά πάντοτε

μέ τήν βοήθεια παραστάσεων καί έννοιών, μέ τόν σχηματισμό παραστάσεων καί έννοιών.

Γι' αυτό, άν συνέβαινε ένα τέτοιο πράγμα, δηλ. άν ή συνείδηση δέν είχε τή δύναμη νά αντικειμενοποιή όλον τόν έσωτερικό κόσμο, τότε δέν θά είχαμε αυτοσυνείδηση ούτε θά είχαμε καί ψυχολογία ως έπιστήμη. "Αν δέν μπορούσα νά αντικειμενοποιήσω τί γίνεται μέσα μου, νά φέρω αυτά πού διαδραματίζονται μέσα μου άπέναντί μου, καί όχι μόνον άπέναντί μου, αλλά καί άπέναντι τών άλλων καί νά τά δείξω στους άλλους, ή τουλάχιστον νά τά υποδείξω, τότε δέν θά είχα ψυχολογία, δέν θά είχα δηλ. γνώση αντικειμενική του ψυχικού κόσμου. 'Ο Νίτσε, ένας από τους μεγαλύτερους ψυχολόγους, εκφράζει τό πράγμα αυτό παραστατικώτερα καί από τους είδικούς ψυχολόγους. 'Ο Νίτσε λέγει ότι: "όποιος γράφει για τήν ψυχική ζωή, όποιος γράφει για τά αίτια του ψυχικού βίου, δέν φθάνει ποτέ στόν σκοπό του, άν άπλως τά κατονομάση". Δέν θά είχαμε δηλαδή κανένα κέρδος από τό μάθημα αυτό, άν δέν έκανα τίποτε άλλο παρά νά κατονομάζω ψυχικά φαινόμενα άν δέν προσπαθούσα νά τά έρμηνεύσω, νά τά υποδείξω, νά τά φέρω άπέναντί μας, νά τά αντικειμενοποιήσω. Γιατί, συνεχίζει ό Νίτσε, έτσι ποτέ δέν θά μπορέσης νά παρουσιάσης τά συμπεράσματα καί νά τά κάμης πιστευτά. Πρέπει νά μπορής νά ξυπνής μέσα στόν άλλον τοϋτο ή εκείνο τό πάθος, τούτη ή εκείνη τή διάθεση, τούτη ή εκείνη τήν παράσταση. Πρέπει ό ψυχολόγος νά είναι ως ένα βαθμό καλλιτέχνης στην εκθεση τών έσωτερικών πραγμάτων, διαφορετικά δέν είναι δυνατόν νά παραστήση κανείς κάτι ψυχικό. Έπιτός αυτού είναι ανάγκη νά γνωρίζει ό ψυχολόγος όλα τά πάθη, όλες τις έσωτερικές καταστάσεις από προσωπική γνωριμία. Γι' αυτό πρέπει νά περάση από τις σπουδαιότερες βαθμίδες της ανθρωπότητας καί νά είναι ικανός

νά σταθῆ σ' αὐτές τίς βαθμίδες καί νά τίς παρατηρήσῃ. Πρέπει νά ἔχη ὑπάρξει θρησκευτικός, καλλιτέχνης, φιλόδοξος, καλός καί κακός, πατριώτης καί κοσμοπολίτης, ἀριστοκράτης καί δημοκράτης καί νά διατηρῆ τή δύναμη νά παρουσιάσῃ τά πράγματα αὐτά. Γιατί τό θέμα αὐτό (τό ψυχολογικό) δέν εἶναι ὅπως τά μαθηματικά, ὅπου ὑπάρχουν ὠρισμένα μέτρα καί μέσα τοῦ ἐκφράζεσθαι, ἀριθμοί, γραμμές. Ὅλα αὐτά εἶναι μονοσήματα. Κάθε λέξη ὅμως γιά τήν ἐσωτερική ζωή καί τά ἐσωτερικά αἴτια τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀκαθόριστη. Ἡ λέξη ὑποδεικνύει μονάχα καί πρέπει κανείς νά ἔχη τήν τέχνη νά ὑποδεικνύῃ μέ λέξεις, πρέπει δηλ. νά ἔχη ἕνα βαθμό τέχνης γιά νά μπορέσῃ νά παρουσιάσῃ στόν ἄλλον ἕνα αἴσθημα, ἕνα συναίσθημα, μιᾶ ἐσωτερική παράσταση.

Ὅστε, καθώς βλέπετε, τή λογική ἐπεξεργασία τοῦ ψυχικοῦ κόσμου μέ τήν ὁποίαν ἔχει νά κάμῃ ἡ ψυχολογία, γιά νά ἔχη κάποια ἀπόδοση, πρέπει νά τήν συνοδεύῃ ὅπωςδήποτε καί μιᾶ παραστατική δύναμη, ὄχι μόνο ἡ δύναμη νά ἀντικειμενοποιῶ, ὅπως εἶπα πρὶν, ἀλλά καί ἡ δύναμη νά παρουσιάζω παραστατικά τά πράγματα. Καί μέ τήν ὑπόδειξη αὐτήν τῶν πραγμάτων νά εἶναι δυνατόν ὁ νέος, πού πάντοτε εἶναι μόνος του μέσα στόν ἑαυτό του, καί ἔχει ἰδική του περιουσία ψυχικῶν φαινομένων, νά μπορῆ νά συνδέῃ αὐτά, πού ἀκούει μέ μερικά πού ἔχει μέσα του, νά μπορῆ νά δημιουργῆ ἐκεῖνη τή στιγμή ἀντίστοιχα φαινόμενα. Ἡ λογική αὐτή ἐπεξεργασία ἀκολουθεῖ ὡς ἕνα βαθμό τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἐπεξεργάζεται λογικά τά φαινόμενα κάθε ἐπιστήμης. Τά κύρια γνωρίσματα κάθε λογικῆς ἐπεξεργασίας εἶναι ἡ σύγκριση καί ἡ διάκριση τῶν φαινομένων. Ἡ σύγκριση καί διάκριση στηρίζονται πάλι σ' ἕνα ἄλλο βασικό γεγονός τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, στή μνήμη. Τό γεγονός αὐτό ἀνήκει στίς δημιουργικές δυνάμεις τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Ἡ

μνήμη δημιουργεί τή συνείδηση.

Εκείνο λοιπόν πού θά μπορούσαμε νά είπομε, είναι, ότι κάθε φορά πού ή συνείδηση έχει γιά αντικείμενο μία κατάσταση, ένα συναίσθημα, έχουμε έσωτερική πετρα. Καί, όπως είπα καί άλλοτε, ή έσωτερική πετρα είναι αποκλειστική περιουσία του καθενός καί μόνον ως ένα βαθμό ανακοινώσιμη στον άλλον. Είναι δυνατόν νά καλέσω τον άλλον νά συμμετάσχη στην ψυχική μου πετρα μέσω της γλώσσας, αλλά ποτέ δέν είναι δυνατόν νά τήν μεταβιβάσω σε έναν άλλον, είναι πάντοτε προσωπική μου περιουσία. Η συνειδητή ζωή έχει καί ένα άλλο κεντρικό γνώρισμα: νά διέπεται καί νά ρυθμίζεται ακατάπαυστα από τή μορφή του χρόνου καί αυτό θά είπῃ, ότι οι καταστάσεις της συνειδήσεως δέν υπάρχουν απλώς ή μία κοντά στην άλλη, ή μία δίπλα στην άλλη, δέν υπάρχουν παραθετικά καί παρατακτικά, αλλά οι καταστάσεις στη συνείδησή μου αποτελούν μι συνέχεια. Αποτελούν ένα συνεχές μέσα μου καί τό συνεχές αυτό είναι ακριβώς ή πραγματικότητα ή ψυχική του εαυτού μου.

Τό περιεχόμενο αυτό της συνειδήσεως, τά συναισθήματα, οι καταστάσεις, οι παραστάσεις, οι όρμές, όλο αυτό ακριβώς τό πολυσύνθετο σύνολο των ψυχικών φαινομένων, δέν αποτελεί ποτέ μία επιφάνεια πού νά φωτίζεται από τή συνείδηση ίσοδύναμα πάντοτε, αλλά ο κόσμος αυτός, τό πλήρωμα αυτό του συνειδέναί τό συνεχές αποτελεί μία ακατάπαυστη ζωή, ένα κύκλωμα, όπου όμως κάθε στιγμή αναφαίνεται καί φωτίζεται από τή συνείδηση, ως κάτι συγκεκριμένο καί είδικό μία ώρισμένη μόνον κατάσταση. Καί άμέσως ή παράσταση αυτή δίδει τή θέση της σε μία άλλη καί ή προηγούμενη πέφτει άμεσα στο σκοτάδι, γιά νά έλθῃ άλλη νά πάρῃ τή θέση του φωτός. Έτσι θά ήταν δυνατόν νά είπομε ή συνείδηση δέν είναι επιφάνεια αλλά κύκλος. Τό γεγονός αυτό τό θεμελιακό, του νά μῆν είναι δυ

νατόν ὅλες οἱ παραστάσεις, ὅλα τὰ δεδομένα, ὅλο τό πλήρωμα τῆς συνειδήσεως νά φωτίζεται ἰσοδύναμα καί ταυτόχρονα ἀπό τό φῶς τοῦ συνειδέσθαι τό χαρακτηρίζει ἡ ψυχολογία στενότητα τῆς συνειδήσεως.

Τό γεγονός αὐτό ἔχει βέβαια γιά αἰτιό του τόν χρόνο, τήν χρονικότητα. Ἡ συνείδηση ὡς ἐνέργεια εἶναι δεμένη καί ὑπάρχει μόνον στή στιγμή τοῦ παρόντος. Τό παρόν δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἐνέργεια πού λέγεται συνείδηση. Ἡ ἐνέργεια αὐτή μέσα στή στιγμή τήν ἴδια εἶναι ὁ ρυθμός τοῦ χρόνου, γιατί ὁ χρόνος πραγματικά εἶναι στιγμή. Ὁ Χέρμπαρτ μεταχειρίζεται μιά παραστατική ἔκφραση γιά νά ἐκφράσῃ τή στιγμή πού γίνεται κάτι αἰσθητό μέσα στή συνειδήσή μας, ὁμιλεῖ γιά τό κατώφλι τῆς συνειδήσεως. Ἐννοεῖ μ' αὐτό τό σημεῖο ἐκεῖνο ὅπου ἀναφαίνεται μιά παράσταση στή συνείδηση. Τήν παράσταση πού δέν ὑπάρχει ἐν ἐνεργείᾳ μέσα στή συνείδηση, τήν ὀνομάζει ὁ Χέρμπαρτ παράσταση κάτω ἀπό τό κατώφλι. Καί ὅταν μιά παράσταση εἶναι ἤδη ἀντιληπτή, τότε λέγει εἶναι πάνω στό κατώφλι τῆς συνειδήσεως. Ὅστε ὁ λόγος γιά τήν στενότητα τῆς συνειδήσεως εἶναι ἡ χρονικότητα.

Πέρα ἀπό τήν ψυχολογική πλευρά τοῦ προβλήματος, πρέπει νά προσθέσωμε ἐδῶ μιά σύντομη φιλοσοφική ἀνάλυση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ. Ἡ ὄντοτήτά μας, ἡ ὑπαρξή μας γενικῶς, εἶναι κάτι πού δρᾷ μέσα σέ ὠρισμένα ὄρια. Ἡ μοῖρα μας εἶναι νά εἴμαστε ὄντα πεπερασμένα, νά δημιουργοῦμε τόν χρόνο, ὅπου μέσα ὑπάρχομε. Ὁ νόμος αὐτός τοῦ πεπερασμένου εἶναι γεγονός γιά κάθε τι πού ζῆ, πιο πολύ ὅμως ἰσχύει γιά τήν ψυχική ζωή, γιατί ἐδῶ μέσα γίνεται ὁ χρόνος. Δέν καταλαβαίνομε κανένα πρᾶγμα, ἂν δέν τό δεῦμε μέσα σέ ὠρισμένα ὄρια, ἂν δέν τό ὀρίσωμε, ἂν δέ τό κάνωμε πεπερασμένο. Τό μυστικό τῆς ζωῆς εἶναι ἡ μορφή τῆς, καί ὁ

κύριος χαρακτήρας της μορφής είναι, ότι έχει όρια. "Η ψυχή μας πάλι τείνει να υπερπηδήση τά όρια αυτά, για να βρεθῆ πάλιν αμέσως μέσα σε άλλα όρια. Διὸς ἔμως είναι ἡ μιά ὄψη της ὄντοτήτας μας, ἡ ἄλλη είναι, ὅτι δέν σταματάμε ποτέ στό πεπερασμένο, σ' ἐκεῖνο πού ὀρίσαμε, ζητούμε πάντοτε να τό υπερπηδήσωμε, να ὑπερνικήσωμε τό πεπερασμένο, γιατί ποθοῦμε τό ἄπειρο. Ἀφίνομε τό ἕνα ὀρισμένο, γιατί πιστεύομε πῶς ἔτσι θά ἐλευθερωθοῦμε ἀμέσως ὅμως προχωροῦμε σε ἄλλο ὀρισμένο, πού καί αὐτό είναι περιορισμά για τήν ὄντοτήτά μας.

Τήν κίνηση αὐτήν ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, ἀπό τό ἕνα ὀριο πρὸς τό ἄλλο ὁ Πλάτων τήν χαρακτηρίζει ὡς "γένεσιν εἰς οὐσίαν". Τοῦτο δέν είναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ προσπάθεια της ζωῆς να οὐσιωθῆ, να γίνῃ οὐσία. Ἀπό ἀπλή ἐνέργεια, πού είναι, γίνεται ἡ ζωὴ οὐσία. Ἡ ὑπαρξή μας ζῆ λοιπόν ἀνάμεσα στό πεπερασμένο καί στό ἀόριστο, στό ἄπειρο. Καί ἡ συνείδηση, ἡ ψυχή μας, κινεῖται ἀνάμεσα στό πεπερασμένο καί στό ἄπειρο, είναι τοῦτο βασικό γεγονός της συνειδήσεως: να ὑπάρχη μέσα σ' αὐτόν τόν ἀνταγωνισμό, μέσα σ' αὐτήν τήν διαλεκτική. Συνείδηση ἀκριβῶς είναι τοῦτο: να ἔχω τήν δυνατότητα να εἶμαι πεπερασμένος καί ἄπειρος. Πεπερασμένος μέ τήν ἔννοια, ὅτι πάντοτε βρίσκομαι δεμένος μέ ὀρισμένες καταστάσεις, παραστάσεις, συναισθήματα, καί πάντοτε πάλιν ἔχω τήν δύναμη να υπερπηδήσω αὐτήν τήν κατάσταση. Είναι καί αὐτό λοιπόν ἕνα βασικό γεγονός τοῦ συνειδέναί τοῦ ἀνθρώπου. Να ὑπάρχη δηλαδή ἡ συνείδηση ὡς ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στό πεπερασμένο καί στό ἄπειρο, ὡς ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στό παρόν καί στό μέλλον.

Σ' αὐτό ἔγκειται ἡ δύναμη της συνειδήσεως: να μήν είναι πᾶτε ἀπόλυτα ὀρισμένη, γιατί τότε θά ἦταν ἕνας ἄφωνος καθρέπτης

καί πραγματικά θά ἔπαυε νά ὑπάρχη. Καί ἀπό τό ἄλλο μέρος νά μὴν εἶναι πάλιν ποτέ ἀπόλυτα ἀόριστη, γιατί καί τότε θά ἔπαυε νά ὑπάρχη ἀφοῦ δέν θά εἶχε συνοχή. Τήν κίνηση αὐτήν τῆς ψυχῆς ἀνάμεσα στό πεπερασμένο καί στό ἄπειρο τήν βλέπομε καθαρά, ἂν προχωρήσαμε ἀπό τήν ὑποκειμενικότητα τοῦ ψυχικοῦ βίου στήν ἀντικειμενικότητα, ἂν ἔλθωμε σέ ἕνα ἀντικειμενικό γεγονός, ὅπως εἶναι ἡ τέχνη. Μέσα στήν τέχνη βλέπομε ὅτι ἡ ψυχὴ, ἡ συνείδηση, προχωρεῖ ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη, ἀπό ἕνα ὄρισμό τῆς ζωῆς στόν ἄλλον, γιατί κάθε ἔργο τέχνης εἶναι καί ἕνας πραγματικός ὄρισμός τῆς ζωῆς, τῆς ψυχῆς. Τό ἴδιο γίνεται καί μέσα σέ ὅλες τίς ἄλλες ἀντικειμενικές ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Στήν ἠθική του προσπάθεια ὁ ἀνθρώπος προχωρεῖ ἀπό τή μιά πράξη στήν ἄλλη. Σέ καμμιά πράξη δέν σταματᾷ, ὅσονδήποτε τέλεια καί ἂν εἶναι, καί τοῦτο γιατί δέν εἶναι ὁ ἀνθρώπος ἀπλῶς ἕνα πεπερασμένο ὄν, ἀλλά ἔχει μέσα του καί τήν τάση πρὸς τό ἄπειρο καί μέσα σ' αὐτόν τόν διχασμό ἐκδηλώνεται ἡ ζωὴ του. Ἡ τάση αὐτὴ τῆς συνειδήσεως πρὸς τήν μορφή, πρὸς τόν ὄρισμό, λέγεται ἀπό τόν Πλάτωνα ἔρως. Ἡ ψυχὴ, ὄντας χωρὶς μορφή, θέλει ἀκριβῶς νά ἀποκτήσῃ μορφή. Ἡ φτώχεια αὐτὴ τῆς ψυχῆς ὡς πρὸς τή μορφή γεννάει μέσα τῆς τόν ἔρωτα. Ὅμως ὁ ἔρως αὐτός ἔχει ἀπέναντί του τόν πλοῦτο τῶν μορφῶν. Γιά τοῦτο λέγει ὁ Πλάτων ὅτι ὁ ἔρως εἶναι παιδί τῆς πενίας καί τοῦ πόρου, δηλαδή τῆς πνευματικῆς φτώχειας καί τοῦ πνευματικοῦ πλούτου.

ΙΥ. Ἡ ἐννοια τοῦ αἰσθήματος

Ὅταν βλέπω ἕνα χρῶμα, ὅταν ἀκούω ἕναν ἦχο, καί ὅταν ὀσφραίνωμαι μιά μυρωδιά ἔχω αἶσθημα, αἰσθάνομαι. Τοῦτο βέβαια ὅλοι τό λέμε τόσο ἀπλᾶ. Ὅμως τό πρᾶγμα δέν εἶναι τόσο ἀπλό. Ὅταν

έρωτηση κανείς, τί είναι αίσθημα, δέν είναι εύκολο άμέσως νά λάβη τήν άπάντηση. Χρειάζεται, γιά νά άπαντήσωμε τί είναι τό αίσθημα, νά άνοίξωμε πρίν δρόμους. Διαφορετικά δέν μπορούμε νά άπαντήσωμε έτσι άπλα, τί είναι αίσθημα. Γενικώτατα βέβαια ήμπορούμε από τώρα νά είπομε τί είναι αίσθημα γιά νά έχωμε μία άφετηρία. Όλα όσα είπα έχουν σκοπό νά μάς κάμουν νά δυσπιστήσωμε στους γενικούς όρισμούς καί νά μάς άναγκάσουν νά έρμηνεύσωμε, τί είναι αίσθημα. Δέν μπορούμε όμως όλωσδιόλου νά άποφύγωμε πούς γενικούς όρισμούς. Γενικά τό αίσθημα είναι ώρισμένο ψυχικό βίωμα. Η ψυχή μέ τό αίσθημα ζή κάτι όλωσδιόλου διαφορετικό από όλα τά άλλα. Είναι δηλαδή τό αίσθημα ένας τρόπος, όπου μέσα τοποθετεί ή συνείδηση τόν έαυτό της καί ταυτοχρόνως τοποθετεί μέσα της ώρισμένα αντικείμενα. Γενικά ήμπορούμε νά είπομε, ότι τό αίσθημα είναι ένα είδος συνειδέναί πού έχομε γιά τά αντικείμενα.

Η άφετηρία αυτή είναι άπαραίτητη γιά νά μάς προφυλάξη από παντός είδους συγχύσεις, πού γίνονται σχετικά μέ τόν χαρακτήρα του αίσθήματος. Όλα τά αίσθήματα, όλα τά γεγονότα, πού τά χαρακτηρίζωμε ως αίσθήματα, έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό, καί αυτό είναι πού μάς κάμει νά τά ένομάζωμε αίσθήματα. Όλα μαζί αποτελούν τόν τρόπο κατά πώς ή συνείδηση έχει άπέναντί της αντικείμενα. Καί ο τρόπος αυτός χωρίζεται από όλους τούς άλλους πού έχει ή συνείδηση γιά νά έχη άπέναντί της αντικείμενα. Όμως τί είναι τό αίσθημα, τοΰτο, όπως θά ίδουμε, δέν μπορεί κανείς νά τό αναλύση τελικά παρά μόνον νά τό περιγράψη. Κατά τήν περιγραφή αυτήν θά φέρη κανείς τό αίσθημα σέ αντίθεση μέ όλα τά άλλα, πού δέν είναι αίσθήματα, καί έτσι θά κρατήσει τήν ιδιοτυπία του αίσθήματος. Μόνον μέ ένδείξεις καί ύποδείξεις, όχι μέ γε-

νικούς όρισμούς, ήμποροϋμε νά παρϋφιάσωμε ποτος είναι ο χαρα-
κτηρας του αΐσθήματος, ποία είναι ή ιδιοτυπία του αΐσθήματος.

Τό αΐσθημα έχει ιδιοτυπία, έχει ιδικόν του χαρακτήρα. Πολλές
φορές καί μέσα στην ψυχολογία, δηλαδή πολλοί ψυχολόγοι συγχέουν
τό αΐσθημα, τό ψυχικό βίωμα, μέ τό αντικείμενον, μέ τό πλήρωμα
του αΐσθήματος, γιατί, όπως είπαμε, τό αΐσθημα είναι ψυχική βίω-
ση, είναι δηλαδή κάτι πού έχει τήν άφετηρία του μέσα από τήν ψυ-
χή. Άλλοι πάλιν συγχέουν τό αΐσθημα όχι μέ τό αντικείμενό του,
άλλά μέ τό έρέθισμα, δηλαδή μέ έκετο πού γίνεται μέσα στά αΐ-
σθητήρια νεϋρα καί πού είναι κάτι τό φυσιολογικό. Πρέπει λοιπόν
από τώρα νά χωρίσωμε άυστηρά καί μέ άκρίβεια λογική κάθε τι
πού σχετίζεται μέ τό αΐσθημα τό ίδιο, αλλά πού δέν είναι αΐσθη-
μα, κάθε τι πού είναι όρος του αΐσθήματος, χωρίς όμως νά είναι
τό ίδιο πράγμα μέ τό αΐσθημα. Τοϋτο είναι άπαραίτητο, γιατί χω-
ρίς σαφήνεια δέν μποροϋμε νά προχωρήσωμε στην ψυχολογία, δέν μπο-
ροϋμε νά προχωρήσωμε στά συνθετώτερα στοιχεία του ψυχικού κόσμου.
Χωρίς αυτήν τήν σαφήνεια για τό αΐσθημα τό ίδιο δέν μποροϋμε
νά προχωρήσωμε ούτε σε άλλα κεφάλαια της ψυχολογίας.

Γιά νά χωρίσωμε τό αΐσθημα καί τό ίδιοϋμε στην ιδιοτυπία του,
στόν χαρακτήρα του τόν ιδιαίτερο, πρέπει νά ίδοϋμε πρώτα τί εί-
ναι τά λεγόμενα έρεθίσματα. Τοϋτο είναι άπαραίτητο, γιατί τά
αΐσθήματα βρίσκονται, όπως θά ίδοϋμε σε σχέση μέ ώρισμένα σωμα-
τικά, βιολογικά, φυσιολογικά φαινόμενα. Γιά νά έχη ένας άνθρω-
πος, πού λειτουργεί κανονικά ή αΐσθησή του, ένα αΐσθημα στην
κατάσταση της έγρηγόρευας, όχι του ύπνου, είναι άνάγκη, ώρισμένα
αΐσθητήρια νεϋρα, πού βρίσκονται μέσα στό σώμα (έδω κάθε λόγος
έχει άπόλυτη σημασία) νά δεχθοϋν κάποια επίδραση, νά πάθουν καί
ποία άλλοίωση. Τήν άλλοίωση αυτήν τήν χαρακτηρίζομε έρέθισμα.

Γιά να ιδώ λ.χ. ένα χρώμα ή για να ακούσω έναν ήχο, απαιτείται να ερεθισθούν τὰ ὀπτικά ἢ τὰ ἀκουστικά μου νεύρα. Για να ακούω έναν ψίθυρο πρέπει ὁπωσδήποτε να ερεθισθούν τὰ αἰσθητήριά μου νεύρα. Για να γίνη| τὸ ἐρέθισμα αὐτὸ πρέπει κάτι τι, ἄγνωστο πρὸ τὸ παρόν, να πλήξη τὰ αἰσθητήριά μου νεύρα καὶ ἔτσι να ἐπιδράσῃ ἐπάνω τους. Πικέτο πού εἶναι ἄφορμὴ τοῦ ἐρεθίσματος τὸ χαρακτηριστικώτερον ὡς ἐρεθισμὸς. Διακρίνομε δηλαδή ἐρεθισμὸ ἀπὸ ἐρέθισμα. Τὸ πρῶτο εἶναι φυσικὸ γεγονός, τὸ δεύτερο εἶναι ψυχολογικὸ φαινόμενο. Ὁ ἐρεθισμὸς καὶ τὸ ἐρέθισμα εἶναι ὅροι ἀπαραίτητοι γιὰ τὸ αἶσθημα. Για να ἔχω αἶσθημα πρέπει να προσηθῶν οἱ ἀπαραίτητοι αὐτοὶ ὅροι.

Γιὰ τὰ διάφορα αἰσθήματα καὶ τοὺς διαφόρους τρόπους τῶν αἰσθημάτων ἐζήτησε ἡ ψυχολογία καὶ περισσότερο ἡ φυσιολογία καὶ ὁρίση με ἀκρίβεια τί εἶναι οἱ ἐρεθισμοὶ αὐτοί, πού πρέπει να θίγουν τὰ διάφορα αἰσθητήρια νεύρα καὶ πού ἀποτελοῦν τὴν ἄφορμὴ τοῦ ἐρεθίσματος. Για τὸ ἀκουσμα τῶν ἤχων καὶ τῶν ψιθύρων ἡ φυσιολογία, βοηθημένη καταπληκτικὰ ἀπὸ τὴν φυσική, ἀναγνωρίζει ὅτι ὠρισμένοι κυματισμοὶ τῶν μορίων τοῦ ἀέρα φθάνουν στὰ ἀκουστικά ὄργανα καὶ τὰ ἐρεθίζουν. Για τὰ ἐρεθίσματα κάλιν τοῦ ὀπτικοῦ ὀργάνου θεωροῦνται ἀπαραίτητοι ὠρισμένοι ἠλεκτρομαγνητικοὶ κυματισμοὶ τοῦ αἰθέρα. Βλέπετε ὅτι φεύγουμε ἀμέσως ἀπὸ τὴν ψυχολογία καὶ μπαίνομε στὸ κόσμὸ τῆς φυσικῆς, γιατί οἱ κυματισμοὶ αὐτοὶ τοῦ ἀέρα καὶ τοῦ αἰθέρα εἶναι φαινόμενα φυσικά. Για να ιδῶ ένα χρώμα, πρέπει ὠρισμένοι κυματισμοὶ τοῦ αἰθέρα με ὠρισμένη συχνότητα καὶ ἔνταση να φθάσουν στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα τοῦ ματιοῦ καὶ να ἐπιδράσουν ἐπάνω του. Ὡστε ὅλοι οἱ λεγόμενοι ἐρεθισμοὶ εἶναι γεγονότα μέσα στὸν φυσικὸ κόσμον καὶ τὰ λεγόμενα ἐρεθίσματα εἶναι γεγονότα μέσα στὸν φυσιολογικὸ ὄν, πού λέγεται

ἔμψυχο σῶμα.

Πρέπει λοιπόν αὐστηρότατα νά χωρίσωμε τά ἐρεθίσματα καί τούς ἐρεθισμούς ἀπό τά αἰσθήματα. Τά ἐρεθίσματα εἶναι ἔνυλα ὀργανικά γεγονότα, ἐνῶ τά αἰσθήματα εἶναι ἄλλα γεγονότα ψυχικά. Τά ἐρεθίσματα εἶναι γεγονότα ἀπαραπολούθητα ἀπό τό αἶσθημα, ἐνῶ τά αἰσθήματα εἶναι γνωστά ψυχικά γεγονότα, εἶναι βιώματα τῆς ψυχῆς. Ὅταν π.χ. βλέπω ἕνα κόκκινο χρῶμα, ὁ ἐρεθισμός ὁ σχετικός μέ τό αἶσθημά μου αὐτό κατά τήν παραδοχή τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης συνίσταται σέ ἠλεκτρικούς κυματισμούς τοῦ αἰθέρα, πού ἔχουν ὠρισμένη ταχύτητα καί ὠρισμένη ἔνταση, μεταδίδονται μέσα στό χῶρο μέ ὠρισμένη κανονική ταχύτητα, φθάνουν στό μάτι καί προκαλοῦν στόν ἀμφιβληστροειδή χιτῶνα ὠρισμένες ἀλλοιώσεις, δηλαδή τά ἐρεθίσματα. Τό αἶσθημα ἀντίθετα πού ἔχομε, δηλ. ἡ δρατότητα τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος, τό βίωμα αὐτό τό ψυχικό, δέν εἶναι βέβαια ἠλεκτρικοί κυματισμοί. Τό αἶσθημα δέν ἔχει καμμιά ὠρισμένη ταχύτητα οὔτε μεταδίδεται τό ἴδιο μέσα στό χῶρο, ὅπως ὁ κυματισμός, ὁ ἠλεκτρισμός, οὔτε ἐρεθίζει τό μάτι, οὔτε προκαλεῖ ἀλλοιώσεις στόν χιτῶνα τοῦ ματιοῦ. Ὅλα αὐτά εἶναι φαινόμενα πού ἰσχύουν ἀποκλειστικά γιά τό ἐρέθισμα, ὄχι ὅμως καί γιά τό αἶσθημα.

Τό αἶσθημα εἶναι συνειδέναί, βίωση ψυχική γιά τό ἀντικείμενο, πού ἔχει ἡ συνείδηση ἀπέναντί της, ἐνῶ τό ἐρέθισμα δέν εἶναι κατέ συνείδηση γιά κάτι τι. Τό ἐρέθισμα εἶναι ἀπό τήν ἀποψη τῆς συνειδήσεως ἀδιάφορο. Ὡστε τό αἶσθημα προσηθεῖ ὡς ὅρους ἀπαραίτητους τό ἐρέθισμα καί τόν ἐρεθισμό, ὁ ὁποῖος ἐπιδραῖ ἀκριβῶς ἐπάνω στά αἰσθητήρια νεῦρα. Διαφέρει ἐν τούτοις καί τό αἶσθημα ἀπό τό ἐρέθισμα καί ἀπό τόν ἐρεθισμό, εἶναι κάτι ἄλλο, εἶναι ψυχικό κτήμα μας. Πολλοί ὑποστηρίζουν ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ἡ ἀντίληψη τῶν ἐρεθισμῶν. Ἕνας ψίθυρος πού ἀκοῦμε, λένε, εἶναι